

Azərbaycan iqtisadiyyatında vaxtilə başlanan hərtərəfli inkişaf meylinin güclənməsi müstəqil ölkəmizin də tərəqqi yoludur

Bütün qabaqcıl ölkələrin iqtisadi həyatında keçmişdə elə ilk parlaq yüksək dönüş mərhələləri olub ki, bilavasitə onların təsiri altında sonalar məmlekətin daha böyük inkişafının çox həlli-dici yeni tarixi dırçılış dövrlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının əzəli belə yüksək intibah dövrü keçən əsrin 70-80-ci illərinin birinci yarısında baş verdi. O zaman Sovet ideologiyasının təlqinədici güclü təsiri altında biz təsəvvürəgəlməz bu böyük hadisəni ancaq mövcud ictimai-siya-si ve iqtisadi sistemin “üstünlükleri”nin nəticəsi kimi dəyərləndirirdik. Müstəqillik əldə etdikdən sonra anladıq ki, əslində bu heç də belə deyilmiş! Əger doğrudan da Azərbaycanın həmin rejim şəraitində birdən-bire yüksək inkişafı Sovet quruluşun təbiətində irəli gələn fəaliyyəti ilə bağlı idisə, bəs onda bolşevik isti-lasından sonra uzun 50 illik ərazidə zəngin resurslu respublika iqtisadiyyatı nə üçün öz potensialından çox zəif inkişaf edirdi? Əksinə, imperiyalar başçılarının ayrı-ayrı müstəmləkə əyalətləri-nə qarşı yeritdikləri qərəzli iyrənc dövlət siyasəti nəticəsində müxtəlif vasitələrlə onların inkişafı daima məhdudlaşdırılırdı, bununla da son nəticədə respublikalar arasında iqtisadiyyatın ümumi durumuna və artım meylinə görə ciddi fərqlərin yaranma-sına səbəb olmuşdu.

Ümumiyyətlə, həmin sistemdə bir tərəfdən iltifatlı doğma respublikalar, digər tərəfdən isə ikinci dərəcəli respublikalar qrupları mövcud idi. İkincilər əsasən müsəlman əqidəli insanların məskunlaşdırığı respublikaları əhatə edirdi. Gənc Sovet dövlətinin dirçəlməsində və inkişafında güclü neft sənayesi ilə müstəsna rol oynayan Azərbaycan da onların sırasında dururdu. Ən çox ədalətsizliklərdən biri də ondan ibarət idi ki, diqqətəşşayın respublikalar əsl dövlət qayğıından kənar qalan respublikaların sərvətləri və imkanlarının istifadəsi hesabına əsasən yüksək səviyyədə inkişaf edirdilər. Bu imtiyazlı respublikaların en parlaq əyani nümunələrinəndən biri da Ermənistən idi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, Azərbaycana nisbətən resursları xeyli məhdud, ərazisi və əhalisi bir neçə dəfə kiçik və az olan Ermənistanda iqtisadiyyatın inkişafı bir çox mühüm göstəricilərinə görə onu qabaqlayırdı. Göstərmək kifayətdir ki, iqtisadiyyatın əsas sahəsi olan sənayedə işləyən istehsal heyətinin miqdarı 1987-ci ilin məlumatına görə Ermənistanda (467 min) Azərbaycana nisbətən (456 min) aşkar çox idi. Bütün bunların nəticəsində hər cür ədalətsiz məhdudiyyətlərlə qarşılaşan Azərbaycan əsas iqtisadi inkişaf

göstəricilərinə görə artıq yüzülliyin 60-cı illərinin axırında müttəfiq respublikalar arasında ən axırıcı yerdən birini tuturdu.

Başqa bir misal. "Himayəsindən" imtiyiz etdiyimiz keçmiş totalitar ölkədə əger doğrudan da respublikaların hamısına eyni qayğı göstərilirdisə, başqa xoşagelməz fəsadların qarşısı da öz vaxtında alındı. Ancaq Heydər Əliyevin mətanətli, ardıcıl səyləri hesabına Azərbaycanda keçən əsrin 70-80-ci illərində yaradılmış möhtəşəm iqtisadi potensial nə üçün heç olmasa sonra ulu öndərin Azərbaycana göstərdiyi böyük diqqət və qayğıdan qəsdən kənarlaşdırılmaşı nəticəsində respublikada istehsalın çox sahələri ciddi tənəzzülə uğradıldı. Qısa müddət ərzində iqtisadiyyatın əsas sahələrində geriləmə o qədər gözəçarpan və əhətli idi ki, hətta onların sahəcə sadalanması belə mümkün deyildir.

çox mühüm göstəricilərinə görə onu qabaqlayırdı. Göstərmək kifayətdir ki, iqtisadiyyatın əsas sahəsi olan sənayedə işləyən istehsal heyətinin miqdarı 1987-ci ilin məlumatına görə Ermənistanda (467 min) Azərbaycana nisbətən (456 min) aşkar çox idi. Büdcə təminatında da demək olar ki, eyni vəziyyət nəzərə çarpıldı və s. Bütün bunların nəticəsində hər cür ədalətsiz məhdudiyyətlərle qarşılaşan Azərbaycan əsas iqtisadi inkişaf Beləliklə, keçən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın çox güclü iqtisadi tərəqqisi sovet imperiyasının qayğısı və fəaliyyəti nəticəsində deyil, ancaq həmin dövrde respublikanın başçısı olan ulu öndər Heydər Əliyevin dərin elmi biliyi və düşüncəyə söykənən praqmatik siyasetinin, onun möhkəm iradəli cəsarətinin, uzaqgörənliliyinin, milli vətənpərvər ruhlu məqsədlərindən irəli gələn rəhbərlik fəaliyyətinin nəticəsi idi. Məhz həmin

vaxt Azərbaycan iqtisadi inkişaf tarixində birdən-birə, özü də heç zaman görünməmiş mütərəqqi yüksəlişin əsası qoyuldu. Müstəmləkə sistemi fəaliyyətində Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni inkişaf strategiyasının başlıca mahiyyəti mövcud ictimai-siyasi rejimdə onun respublikanın zəngin imkanlarına və zəruri istehsal tələblərinə mümkün qədər münasib inkişafını təmin etməkdən ibarət idi. Burada söhbət iqtisadiyyatın inkişafının sadəcə olaraq təkmilləşdirilməsindən yox, onun köklü şəkildə yenidən qurulmasından və istiqamətlərinin əsaslı yenileşməsindən gedirdi. Ona görə də iqtisadiyyatın ilk başlanğıcından onun daha müükəmmel quruluşunu təmin etməkdən ibarət idi.

göstəricilərinə görə artıq yüzilliyin 60-ci illərinin axırında müttəfiq respublikalar arasında ən axırıcı yerdən birini tuturdu.

Başqa bir misal. "Himayəsin-dən" imtina etdiyimiz keçmiş totalitar ölkədə əgər doğrudan da respublikaların hamısına eyni qayğı göstərilirdi, başqa xoşagelməz fəsadların qarşısı da öz vaxtında alınardı. Ancaq Heydər Əliyevin mətanetli, ardıcıl səyləri hesabına Azərbaycanda keçen əsrin 70-80-ci illərində yaradılmış möhtəşəm iqtisadi potensial nə üçün heç olmasa sonra ulu öndərin Azərbaycana göstərdiyi böyük diqqət və qayğıdan qəsdən kənarlaşdırılması nəticəsində respublikada istehsalın çox sahələri ciddi tənəzzülə uğradıldı. Qısa müddət ərzində iqtisadiyyatın əsas sahələrində geriləmə o qədər gözəçarpan və əhatəli idi ki, hətta onların sahəcə sadalanması belə mümkün deyildir.

İqtisadiyyatın respublikanın tələblərinə cavab verən şəkilde bidden-birə kəskin dəyişməsi o zamankı mühitdə həm çətin, həm də çoxlu vəsait tələb edirdi. Ulu öndərin cəsəretli, mətin siyaseti və fealiyyəti ilə çox çətinliklər aradan qaldırıldı və lazımı vəsaitin ayrılması ölkə rəhbərliyinə böyük bacarıqları inandırıldı. Təbii ki, bu inkişafın əsas mahiyyətini ümumi şəkildə qiymətləndirsək, qeyd edə bilərik ki, 150 illik müstəqillik şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının tarixinde ilk dəfə olaraq onun hərtərəfli inkişafını təmin etməkdən ibarət oldu. Bu məqsədle hər şeydən əvvəl, respublika iqtisadiyyatının əsas sahəsi olan neft sənayesinin əvvəlki illərdən fərqli olaraq müstəmləkə rejimi şəraitində Azərbaycanın öz milli maraqlarına daha çox uyğun inkişafının təmin edilməsindən başlandı. Onun inkişaf istiqamətinin (respublikanın özündə çıxarılan, həm də Rusiya və

nın kəşf edilməsi və istifadəsinə başlanması ilə əlaqədar Azərbaycanda neft xammalının çıxarılmasının bir qədər mehdudlaşdırılmışlığı hətta azaldılması zəruriyyətinə (onun hasilatı 1970-ci ildəki 20 milyondan 1985-ci ildə 13 milyonuna endi) müvəffəq olan respublikanın rəhbərliyi həm də burada istehsalın başqa sahələrinin inkişaf imkanlarını böyük bacarıqla əsaslanırdı.

Bununla da, nəhayət, Azərbaycan sənayesinin onun iqtisadiyyatının bütün inkişaf tarixində hər tərəfli şəxslənməsinin ilk başlangıç mərhələsi başlandı. Məhz iqtisadiyyatın aparıcı və dinamik sahəsi olan sənayenin aydın məqsədə doğru yönələn (əsasən müxtəlif yerli sərvətlərdən və imkanlardan daha dolğun və səmərəli istifadə edilməsi, yaranan yenili istehsal sahələrinin respublikanın çoxcəhətli tələbatına uyğunlaşdırılması və s.) bu həllədicidin inkişaf kursunun həm də çox süredilə həyata keçirilməsi qısa vaxt ərzində ondan gözlenilən böyük nəticəni verdi. Artıq 1970-1985-ci illərdə respublika həyatı üçün daha çox münasib inkişaf edən yanacaq-sənaye kompleksinin əhəmiyyəti qorunmaqla, onun sabit artan həcmi 102 faiz səviyyəsində saxlanmaqla, maşınqayırma istehsal kompleksində bu artımlı 526, qara və əlvan metallurgiyada 267, kimya və neft kimya sahəsində 306, yüngül sənayedə 269, yeyinti sənayesində 451 faiz təşkil etdi və s. Əlamətdardır ki, həmin dövr respublikada yaranan 200-dən artıq iri sənaye müəssisəsənin 70 faizdən artığı müxtəlif regionlarda yerləşdirildi. Onları Mingəçevirdə tikilən yeniyet Azərbaycan DRES-i, Şəmkir su elektrik stansiyasını, Şirvan ciyə hazırlayırmış, Salyan plastik kütüməməli, Ağdam dəzgahqayırma Xankəndi avtomobil təmiri, Yevlax yunun ilkin emalı, Naxçıvan şüşə zavodlarını, Naxçıvan alt trikotaj fabrikini, onlarca pambiqəmizləmə, konserv, şərab, et, süd emalı zavodlarını və s. göstərməli olar. Neticədə coxsahəli istehsal kompleksinə çevrilən Azərbaycan qeyri-neft sənaye sahələri birlikdə məhsul istehsalına görə yanacaq

sənaye kompleksini 28 dəfədən çox üstələdi və regionların inkişafında böyük dönüş yarandı. Az müddət içerisinde Azərbaycanda geniş şaxəli sənaye istehsalının yaranması respublikanın ümumi yüksək sosial-iqtisadi inkişafında müstəsna rol oynadı.

Ümumiyyətlə, bütün beynəlxalq aləmdə yanacaq sənayesinin, xüsusən neft-qaz hasilatının çox mühüm məhsul kimi əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir. Bunu Heydər Əliyev də çox yaxşı bilirdi. Təbii ki, elmi-texniki tərəqqinin ən vacib amillərindən olan neft-qaz sənayesi öz inkişafında böyük maliyyə vəsaiti tələb etse də, yüksək gəlirli istehsal sahələridir. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələri olan neft, sonralar isə qaz hasilatının sənaye üsulu ilə çıxarıldığı təxminən 100-150 ilə yaxın inkişaf etse də, uzun müddət imperiyalar tərkibində olduğundan onların böyük üstünlüklerindən Azərbaycanın özü kifayət qədər bəhrələnə bilməmişdir. Hətta ulu öndər yanacaq sənayesinin, xüsusən də neft istehsalının Azərbaycan həyatı üçün böyük əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirə də, həmçinin respublikada, əsasən də Xəzər dənizində böyük yanacaq ehtiyatlarının hələ çoxluğu haqda məlumatlı olsada, respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə neft hasilatını hələlik sabitləşdirmək bərədə siyaseti onun son dərəcə müdrik və milli mənafelərdən irəli gələn uzaqgörən fəaliyyətinin nəticəsi idi. Ona görə də neft hasilatı daha əlverişli və münasib illər üçün qorunub saxlanıldı. Çünkü müstəmləkə sistemi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının bu əsas sahəsinin respublikanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə təsiri çox zəif idi. Məsələ onda idi ki, əvvəla öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə yanacaq sənayesi az əmək tutumlu istehsal sahəsi olduğundan, hətta müxtəlif dövrlərdə bu sahə Azərbaycanın ümumi sənaye məhsulunun 70-75 faizini verəndə belə onun müəssisələri respublika sənayesində çalışan işçilərin cəmiyi 10-15 faizini əhatə edirdi. Halbuki əmək ehtiyatları həmişə yüksək olan Azərbaycanda onların məşğulluğunun təmin edilməsi iqtisadi inkişafın, xüsusən də onun

aparıcı sahəsinin ən mühüm vəzifələrindən biri olmalı idi. Bununla belə, həm də yanacaq sənayesinin yüksək səviyyədə inkişafı müstəmləke rejimində başqa istehsal sahələrinin inkişafına da imkan vermirdi. Çünkü yanacaq sənayesi yüksək gəlirlili sahə olsa da, ondan əldə edilən böyük mənfəət Sovet İttifaqının ümumi büdcəsinə daxil olduğundan, onun ancaq cüzi bir hissəsi Azərbaycana ayrırlırdı ki, bu vəsait də əsasən həmin sahənin özünün inkişafına sərf edildiyindən, başqa istehsal sahələrinin yanlanması imkanları xeyli məhdudlaşdırılırdı. Digər tərəfdən, o zaman yanacaq sənayesi öz əlaqəli istehsal sahələri ilə birlikdə əsasən xammal ehtiyatları olan məhdud ərazilərdə cəmləşdiyindən bu, inkişafdan kənarda qalan regionlar arasında məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə böyük fərqlərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Azərbaycan həyatı üçün taleyülü əhəmiyyət daşıyan ve keçmişdən müstəqil ölkəmizə ağır miras qalmış bu vəziyyət ətrafında daha geniş təfsilatı ilə danışmaq bu gün də çox vacibdir.

Ayrı-ayrı ərazi sahələri üzrə sənayenin mütləq üstünlüyü ilə güclü iqtisadiyyatın təşəkkülü bütün qabaqcıl ölkələrin əsas inkişaf göstəricisidir. Təəssüflər olsun ki, uzun müddət müstəmləkə sistemi şəraitində Azərbaycanda yaşlanmış inkişaf onun iqtisadiyyatının ancaq birtərəfli qaydada təmin olunması ilə nəticələnmişdir. Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında neft sənayesinin güclü inkişafı ilə əlaqədar kiçik bir ərazidə (Bakı şəhəri ve onun ətrafında) o zaman üçün mühüm sənaye mərkəzi meydana gəldi. Bunun nəticəsində Bakı şəhərinin əhalisi 1913-cü ildə 334 min nəfərə çatır ki, bu da ümumi Azərbaycan şəhər sakinlərinin 60 faiziñə qədərini təşkil edirdi. Azərbaycanda qalan 12 şəhəri əhalisinin sayı orta hesabla 19 min nəfərə bərabər idi. XX əsrin əvvəllərində respublikada baş verən qarma-qarışlı ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində onun iqtisadiyyatının da tənəzzülə uğramasına səbəb oldu. Qeyd etmək kifayətdir ki, neft sənayesiin 1901-ci ildəki 10,979 min tondan 1920-ci ildə

**Asəf NADİROV,
akademik, Əməkdar elm xadimi.**

2915 min tona enməsi (3,8 dəfə azalma) Bakı şəhərində də əhalinin artma səviyyəsinə öz təsirini göstərdi. Əgər 1913-cü ildə 1897-ci ilə nisbətən Bakı şəhərinin əhalisi ildə orta hesabla 17 min nəfərə qədər artırırsa, 1920-ci ildə 1913-cü ilə nisbətən onun əhalisinin ümumi sayı neinkin artmamışdır, hətta 21 min nəfər azalmışdı.

Sovet hakimiyyətinin mövcudlu-

günün saxlanması və onun daha da möhkəmləndirilməsi üçün Bakı neftinə olan böyük tələbat onun istehsalını ikinci Dünya müharibəsinin başlanması ilində 23541 min ton (1920-ci ile nisbətən 18 dəfədən çox) artmasına səbəb oldu. Bu dövr Bakı şəhəri əhalisi də ildə orta hesabla 25 min nəfər artaraq, bütövlükdə onun ümumi sayı 850 min nəfərə çatdı. Artıq 1960-ci ildə paytaxtin əhalisi ətraf yaşayış məntəqələri ilə birlikdə 1 milyonu ötərek Azərbaycan kimi kiçik ərazinin fövqəltəbii nəhəng şəherinə çevrildi. Bakının yaxınlığında Sumqayıt şəhərinin salınması və ona tabe olan yaşayış məntəqələri ilə birlikdə yeni şəhərin paytaxtla six iqtisadi və sosial-mədəni əlaqələrinin yaranması bütün Abşeron iqtisadi regionu ərazisini (Xızı rayonu müstəsna olmaqla) əhatə edir. Artıq 2012-ci ildə region respublika əhalisinin 29 faizini özündə birləşdirərək 2 milyonu tövbə kecmisdır.

(davamı növbəti
saylarıımızda)